

מרים חן, מרישקה ז"ל

23.2.1931-7.8.2010

תמלול עדות שנתנה ביום 11.12.1997, מראינת אסתר קרפיוול

(Survivor of the Shoah)

נולדתי בפולניה בעיירה וירשוב Wieruszow, כשהייתי בת שנה וחצי בערך עברנו לצ'נסטחוב. אבא שלי שמו היה מנחם אליאש ואמא היתה הלה אלטמן. כשהייתי בת שנה וחצי אבא שלי נפטר ולכן, אמא ואני חזרנו לצ'נסטחוב, עיר המוצא של אמא. אמא התחתנה שוב עם קילצ'גלובסקי יצחק-איזק בן כתריאל ונולדו לי שתי אחיות. ידעתי כל השנים שזהו אבא חורג אך היחסים היו טובים. צשה נולדה בשנת 1935 במאי או ביוני, רניה נולדה בזמן המלחמה בספטמבר 1940. אתנו בבית גרה סבתא, אמא של אמא. אמא היתה הבת הצעירה במשפחה של 8 ילדים, שלושה בנים וחמש בנות. סבתא נפטרה (מוות טבעי) בזמן המלחמה. אבא היה מנהל בבית חרושת שהיה שייך לדוד שלי, אח של אמא. זה היה בית חרושת לאופניים ומחלקי קרח. בית החרושת נקרא "אלטמן". בבית דברו פולנית אך ההורים דיברו גם גרמנית.

משפחתו של אבי (החורג) מוצאה היה מדנציג ולכן דברו גרמנית. אמי, בנעוריה היתה תקופה בגרמניה אצל האחים שלה שחיו בברלין. הבית היה ממוצע, לא עשירים אבל מסודרים מאוד. אמי היתה לבושה יפה. היתה לנו משרתת שגרה בבית. הכל היה בשפע, לא אמרו לי לא על שום דבר. בקיץ נסענו תמיד לחודשיים לחופש בכפר. אמא שלי אהבה מאוד לשיר והייתה שרה יפה. היה בית שמח. אחת האחיות של אמא חיה בבליה, שלוש האחרות בצ'נסטחוב. היו יחסים טובים ביניהם. היו באות המון והיה שמח. אבא ניגן בכינור, היה לנו שכן בדירה למעלה, לא יהודי שהיה נמגן אף הוא והיה מצטרף מידי פעם. היה נחמד. אמא גידלה פרחים. גרנו בקומת קרקע ולכן הגינה היתה מלאה פרחים כולל שיח גדול של לילך. היה לי טוב בבית. זה היה בנין עם הרבה דירות, גרנו בשכירות עם חצר פנימית גדולה של כל הבניין. רוב הדיירים היו יהודים. בבניין שלנו מהחצר המרכזית היה מעבר לעוד חצר ובקצה החצר השנייה היה קולנוע. הרבה אנשים היו עוברים בחצר לקולנוע ובחזרה. זה היה מעניין. מאחורי הקולנוע היה גן גדול עם עצי פרי, הגן היה שייך לבעלי הבית. הייתי מבלה שם הרבה.

אני זוכרת שמדי פעם הייתה באה כובסת, היו עושים כביסה גדולה ואני, כילדה הייתי מצטרפת למשרתת ולכובסת, עולה איתן לעליית הגג ושם היינו תולים את הכביסה. היה לי נחמד ומעניין. אמי עסקה הרבה בעבודות יד: קרושה ורקמה, למדתי ממנה בילדותי.

היינו מבקרים אצל הסבא, אבא של האבא החורג שהיה יהודי דתי עם זקן. היינו הולכים בשבת, היה אוכל מסורתי והיינו שרים אחרי הצהריים. זכור לי גם שבשמחת תורה הייתי הולכת עם סבא לבית כנסת, הוא היה מרכיב אותי על הכתפיים עם דגל ותפוח. הבית שלנו לא היו דתיים ורק בחגים ביקרו בבית הכנסת. המטבח היה כשר בגלל סבתא שהיתה עם פאה. פסח, לא זוכרת שעשינו בבית, חושבת שהלכנו לסבא כי היינו איתם ביחסים טובים מאוד. למען האמת יש לי בת דודה (כאילו), אמא שלה היתה בת דודה של אבי החורג) ואנחנו שומרות על קשר. היא חיה בלוס אנג'לס. היו חיים טובים. היו לנו דברי כסף בבית. אני זוכרת שלאט לאט התחילו למכור את דברי הערך, כשהתחילה המלחמה.

היו קשרים עם ילדים לא יהודים, במיוחד עם השכנים מלמעלה. היתה להם בת מבוגרת ממני אבל היינו חברות טובות מאוד, עשינו יחד כל מיני עבודות יד והיה לנו קשר טוב.

למדתי רק שנתיים בבית ספר ולא הספקתי ליצור קשרים עם ילדים. למדתי בבית ספר שאני לא יודעת להגיד אם הוא היה יהודי או כללי. השם שלו היה על שם סופרת פולניה: אורז'שקובה. אני לא חושבת שהייתי יודעת להבחין בין ילדים יהודים ונוצרים, למרות שצ'נסטחובה היתה עיר אנטישמית מאוד, (בגלל הקדושה של העיר לקתולים) אני לא נתקלתי בתופעה. לא נתקלתי באנטישמיות, מדי פעם היו הפגנות של פולנים כדי להחרים חנויות של יהודים וכו'. היה להם שיר שהם שרו בחרוזים.

גרנו לא רחוק מהאזור הקדוש "יאסנה גורה". עולי הרגל היו מתקרבים אל הכנסייה תוך שהם עוברים שלוש שדרות על הברכיים! את כל הדרך! עיר נוצרית קתולית. אולי בגלל שהייתי מאוד קטנה, לא הספקתי. המשרתת שלנו היתה נוצרייה.

כמה ימים לפני שפרצה המלחמה, עזבנו את העיר, נסענו לעיירה (לא זוכרת את שמה). היה שם קרוב משפחה שלנו. דברו שבעיירה קטנה, הכל יהיה בסדר ואחרי שהכל יעבור, נחזור הביתה. נסענו כל המשפחה וגם בן דוד של אחותה הגדולה של אמא, הוא היה כבר בגילו של אבא כמעט. הוא נישא זמן קצר קודם והם באו אתנו. היינו בעיירה, הייתה הפצה, שכבנו יום שלם ולילה (אולי אפילו יותר) בבוסתן ושמענו הפצצות. היינו כמה ימים לפני המלחמה ואח"כ הגרמנים נכנסו ויחסית הכל נרגע. לקרוב שלנו בעיירה היתה חנות כלבו מרכזית. באיזשהו שלב רצינו לחזור הביתה אבל היה פחד. אבא והבן דוד החליטו שהם ייסעו ויראו מה המצב בעיר. לא יודעת אם הם נסעו או הלכו ברגל. הם נסעו והרבה מאוד זמן הם לא חזרו ולא שמענו מהם כלום. באיזשהו שלב, אמא ארגנה עגלה של איכרים עם סולמות בצדדים. העמסנו כל מה שהיה לנו וכולנו עלינו וככה חזרנו לעיר. בדרך, לא היו כ"כ בעיות פרט לזה שאני איבדתי נעל... מאוד בכיתי מפני שהנעל היתה יפה. הגענו חזרה הביתה הכל היה במקום ואז התברר (אולי לאמי התברר קודם אבל לי לא סיפרו הכל) שאבא והבן דוד, כשהיו בדרך מהעיירה לצ'נסטחוב, הם נעצרו ע"י הגרמנים בטענה שהם עריקים מהצבא (כנראה בגלל הגיל) הפולני. שמו אותם במחנה מעצר ושם הם היו כמה חודשים. אז אמא התחילה למכור דברים מהבית, כנראה בשביל לארגן כסף כדי לשחרר אותם. בסופו של דבר, שניהם חזרו.

בעיר כבר החיים לא היו אותו הדבר. היו תופסים יהודים עם זקנים ומשפילים אותם. ראיתי פעם איך מרביצים למישהו ברחוב. אנשים פחדו לצאת מהבית. כבר לא הלכנו לבקר את המשפחה בשבתות.

בהמשך עשו גטו-ביום אחד אמרו שכל היהודים מגיל 12 צריכים לענוד סרט עם "מגן דוד" תכלת. והם קבעו אזור שיהיה הגטו. הבית שלנו היה הבית הראשון בגטו, "אליאה" (שדרה) 12, אבל הגטו לא היה סגור אלא עמדו שוטרים פולנים ואולי אפילו יהודים, עמדו בכניסות. יחסית אפשר היה בחופשיות להיכנס ולצאת, חושבת שזה היה בחורף 39, סוף השנה. בתוך השטח של הגטו היתה כנסייה שהמשיכה להיות פעילה כל הזמן. אנשים שהיו צריכים לצאת מהגטו או שהיו אמיצים מספיק כדי לצאת-יצאו. אני למשל יצאתי. היו שולחים אותי לכל מיני שליחויות, להעביר חבילה, להחזיר משהו וכו'.

בתקופת הגטו הראשונית, למי שהיתה מודעות ואפשרות, התארגנו בקבוצות וכל יום למדנו בבית אחר. (זה היה אסור). המצחיק הוא שהמשכנו ללמוד פולנית והיסטוריה פולנית כאילו שהכל תקין ורגיל. בקיץ, בתוך הגטו היה גן גדול, זכור לי שכל הילדים נאספו בגן ולמדנו שם בגינה. זוכרת שהייתי עסוקה והכנתי שעורים וזה נמשך עד חיסול הגטו.

אבא כבר לא עבד, את בית החרושת החרימו, הוא אבד אצל הגרמנים. חיינו בצמצום גדול. אבא עבד בתחזוקה של מגרשי הטניס בעיר שמיד עם הכיבוש עברו לידי הגרמנים. היה אוכל בבית אבל אוכל פשוט ובצמצום. לא רעבנו אבל היו הרבה דברים שלא היו. לא היה סוכר, לא היה קפה, לא היה קקאו. היה לחם אבל לא היה במה לחמם את הבית גם ב 20 מעלות מתחת לאפס. בכל חדר היה תנור ענקי, בנוי, מצופה חרסינה אבל לא היה במה להפעיל אותו. אנחנו גרנו בחדר אחד שם חיברנו לתנור איזה תנור קטנטן שעליו גם בישלו. וכמובן לא היתה יותר משרתת.

בתחילת המלחמה עוד היה לנו קשר עם בני משפחה מלודג' ובהמשך –אבד הקשר. אבי הביולוגי, אליאש, היו לו שתי אחיות בלודג', אהבתי אותן. הייתי מבקרת אותן ולפעמים אפילו נסעתי לבד. היו שמים אותי ברכבת, מוסרים אותי לקונדוקטור ובתחנה, המשפחה היתה מחכה לי. אמי היתה ביחסים טובים מאוד עם המשפחה. כשפרצה המלחמה היו לי שתי דודות, עם אחת זכור לי קשר טוב, לה היו שתי בנות, אחת קצת יותר גדולה ממני והשנייה כבר יותר בוגרת. אני לא זוכרת איך קראו להן! הנערה הגיעה בזמן המלחמה מלודג' לצ'נסטחובה והיא אמרה שכל המשפחה רוצה לעבור. היא הביאה הרבה בגדים והמשפחה כולה היתה מתוכננת להגיע אך הם אף פעם לא הגיעו ואני לא יודעת עליהן כלום. אני לא זוכרת את שם המשפחה שלהם למרות שהייתי מבלה אצלם הרבה. לא נשאר זכר, כאילו לא היו אף פעם!

בגטו היינו עד יום כיפור 1942. החיים הפכו כל פעם פחות טובים ופחות נסבלים. עוצר, איסורים, ייאוש, לא היה כסף ולא אוכל. היו עניים ברחובות (יותר מהרגיל). מכל העיירות בסביבה הביאו יהודים לגטו בצ'נסטחובה. לא היה איפה לגור. היתה צפיפות.

ביום כיפור אבי הלך לבית הכנסת, אני הייתי עם אמא בבית הכנסת, סבתא כבר לא היתה, נפטרה קודם. פשטה שמועה שבילילה באים ומוציאים את כולם לאקציה. אני לא ידעתי כלום. כל התקופה היו התלחשויות ואני הייתי ילדה, לא הבנתי כלום. כשהייתי נכנסת לחדר היו מפסיקים לדבר וכל ההתנהגות הזו. אחר הצהריים אבי חזר מבית הכנסת, הוא שוחח עם אמא ואכל משהו, אני זוכרת את זה טוב. הם קרא לי ואמרו לי "תשמעי, אנחנו דואגים כי מחר תהיה פה אקציה והילדים הם לא במצב טוב, אנחנו רוצים שתלכי מהבית". ואני אמרתי "מה פתאום, למה שאני אלך, למה שאחותי הקטנה לא תלך?" אז הם אמרו לי שהיא קטנה מדי. "את היחידה שיכולה ללכת. את כבר יצאת מחוץ לגטו ואנחנו רוצים שתלכי למקום זה וזה". נתנו לי כתובת ואמרו לי ללכת. ואני לא רציתי אבל באיזשהו שלב ירדה אחת השכנות שלנו, אני זוכרת שקראו לה גברת רייך, היא שרדה. פגשתי אותה בארץ אחרי המלחמה. והיא אמרה לי, היא היתה אשה מאוד חכמה, והיא אמרה, ככה אני הבנתי, היא לא היתה יפה (מצחיק, היה לה בעל מאוד יפה, אפילו אני הבנתי שהוא יפה), היה לה בן בגילי שקראו לו דודי, והיא אמרה: "אני שלחתי את בעלי ואת דודי לאיזה מקום". והיא אמרה לי: "את תזכרי?" ועניתי "בטח". הם במקום זה וזה". נתנה לי את הכתובת ושכנעה אותי שאם אמא ואבא אומרים אז זה בסדר. בקיצור-הלכתי.

מזג האוויר היה טוב, קייצי. הגעתי לאשה ששלחו אותי, כמעט מחוץ לעיר. בית עם גינה. נשארתי שם. היא אמרה שאני יכולה להישאר. ישנתי, בבוקר קמתי והיו לה בבית תריסי עץ עם פתחים בצורת לב וגינה יפה ואכלתי ארוחת בוקר (אני חושבת), לקראת צהריים היא אמרה לי שמחפשים יהודים והורגים גם את מי שמחזיק אותם והיא אמרה: "את מוכרחה ללכת, אני לא יכולה להחזיק אותך יותר". קמתי והלכתי. אני לא חושבת שהתחננתי או משהו כזה. הלכתי למקום שגברת רייך אמרה. באתי לשם, הם אמרו לי: "נכון, הם היו פה" זה היה ממש כפריים כאלו, לא כמו האישה שהייתי אצלה, "חשבנו שזה לא בטוח להחזיק אותם אז אנחנו שלחנו אותם לכפר. את יכולה לישון פה", זה כבר היה ערב "אבל מחר בבוקר את מוכרחה ללכת". נשארתי שם, ישנתי בחוץ בלול או משהו כזה. עם שפנים. בבוקר נתנו לי אוכל וגם משהו לדרך ואני החלטתי שאני אחזור לגטו. מה יכולתי לעשות? הייתי ילדה בת 11. הגעתי. הבית שלנו מספר 12 שהיה הראשון בגטו. אחריו היה בית מספר 14, בית פינתי ובזה נגמרה ה"אליאה" הראשונה. אבל במספר 14 גרו יהודים למרות שהיה מחוץ לגטו ואלו היו מה שהגרמנים קראו "היהודים המועילים", החייט הכי טוב בעיר, עושה המגפיים הכי טוב בעיר וכו'. כמה בעלי מקצוע. זה היה בפניה, בצד השני. זה היה כביש רחב מאוד, למטה עברו פסי רכבת ובצד השני עמדו המוני פולנים והסתכלו לתוך הגטו. לא היתה חומה. שדרה באמצע הרחוב עם עצים גדולים וספסלים ומשני הצדדים-בתים. הרכבת מצד שמאל. הבית שלנו כשבאת מתוך הגטו היה מצד ימין. הובילו אנשים והמון גסטפו ואנשים במדים שחורים ואנשים הלכו באמצע, בשדרה והיו צעקות והרביצו כל הזמן ומכות והפולנים עמדו והסתכלו ודיברו. לא ראו שהן נרעשים. ואני עומדת גם. נשענת על המעקה ליד פסי הרכבת ושקלתי את המצב והחלטתי שאני לא יכולה לחזור לגטו, להיכנס מפני שיש מלא גסטפו. פניתי שמאלה ויצאתי מהעיר... ומאז, נדדתי. לא יודעת כמה זמן אני רק יודעת שכשהגעתי למשפחה שאצלה הייתי ושהיו מוכנים סוף סוף להחזיק אותי אז כבר היה ממש חורף עם שלג אז אני מניחה שהסתובבתי משהו כמו חודשיים. הסתובבתי בכפרים, אני לא יודעת איפה, אני לא זוכרת את השמות, אני זוכרת את הפרטים. אני זוכרת שהייתי מספרת שאת ההורים שלי לקחו לעבוד בגרמניה כי לקחו הרבה פולנים ובגלל זה אני ברחתי. אני לא חושבת שמישהו האמין לי. לא נראיתי יהודייה אבל לא הייתי לבושה נכון. לבשתי שמלה ורודה שאני זוכרת אותה כמו עכשיו ורוד כמו של פרח האברש. בחזית היו תפורים לה פרחים קטנים כחולים והיו לה הרבה כפלים. על זה היה מעיל כחול והיו לי צמות ארוכות עם סרטים משי כחולים רחבים. אני לא מאמינה שהאמינו. היו כאלו שהחזיקו אותי לילה או שניים, היו כאלו שמיד סילקו אותי ואמרו לי שאני יהודייה. היו מקומות שאפילו עבדתי. היה מקום אחד שישנתי כמה ימים ואפילו ישנתי בתוך הבית אבל היו ימים שבכלל לא הצלחתי להגיע לבית והייתי ישנה ממש בחוץ וגם לא היה מה לאכול. היו עוד קצת (בחורף) גרגרים והייתי אוכלת שורשים. תפוחי אדמה אפשר היה למצוא ולפעמים גזר. אני הייתי במצב נורא. הייתי רעבה אבל אף פעם לא חשבתי "אני אשב פה ואני אמות", לא היתה לי הרגשה כזו. חשבתי שאולי מישהו בכל זאת ייקח אותי. למדתי להתפלל, הייתי שומעת וחוזרת. להצטלב ידעתי עוד מקודם מהמשרתת וככה הייתי דופקת בדלת. פעם הייתי אצל משפחה שהחזיקו אותי כמה

ימים והייתי יוצאת לרעות אווזים ופעם אחרת הגעתי למשפחה-אישה וכן והיא אמרה: "נשאר אותה". גם היא בטח ידעה שאני יהודייה והיא נתנה לי לעשות עבודות בבית. ישנתי בבית על מזרון על הרצפה ובלילה שהייתי שם הבן שלה, היה איש צעיר בן עשרים וכמה, ניסה לאנוס אותי. הוא סתם לי את הפה ואמר לי: אל תפחדי, כלום לא יקרה" ואני פחדתי נורא ורק אמרתי – לא, ולא צעקתי. הזקנה שמעה, באה וגירשה אותו. למחרת היא אמרה לי ללכת מפני שהיא לא תוכל לשמור עלי. והלכתי וזה כבר היה ממש מאוד קר. מה שאני זוכרת זה שכל הזמן היה לי קר ורטוב והלכתי הלאה ושוב ישנתי בחוץ וישנתי בשדה ויום אחד הגעתי לעיירה והיה לי כל כך קר. נכנסתי לעיירה ומצד שמאל היה פונדק. ממש פונדק ששותים ואני נכנסתי פנימה וישבו בפנים גרמנים ואני שאלתי: "אפשר לקבל משהו לאכול?" ובעל הבית אמר לי: "בואי תכניסי". והכניס אותי למטבח. הוא ידע תיכף שאני יהודייה. הוא שאל אותי ואני סיפרתי לו כל מה שעבר עלי והוא אמר: "אני לא יכול להחזיק אותך פה מפני שכל הזמן באים גרמנים" אבל היה לו אוכל-איזה נקניקים!!! והוא נתן לי לשתות וודקה. פעם ראשונה בחיים שלי מפני שהוא אמר: "את קפואה לגמרי", אבל הוא אמר: "נמצא לך מקום, אנחנו נחביא אותך. תישארי אצלנו". עד כמה שידוע לי היו לו רק בנים וזה מה שכ"כ קסם לו. הם היו גדולים בשנות העשרים. הייתי שם עד הלילה. בלילה הוא לקח אותי והוביל אותי בתוך הכפר. אני לא יודעת אם זה כפר גדול. הוא הוביל אותי לאיזה מקום ואמר לי שזו אחותו והוא אמר לי שהיא נשואה. הם כנראה היו קומוניסטים. בעלה היה חולה שחפת ולא היו להם ילדים. הם גרו במקום די מבודד בקצה הכפר ואני לא בדיוק יודעת. כל האינפורמציה לא ברורה לי, אולי סיפרו לי? הוא היה פעם הספרן של הכפר וכשהגרמנים נכנסו הם לא נתנו שיהיו ספריות גם לפולנים, לא רק ליהודים אז כל הספרייה היתה אצלו בבית ומכיוון שהוא היה חולה שחפת אף אחד כמעט לא נכנס לשם ואני נשארתי אצלם ועשו לי מחבוא בתוך ארון גדול ובמשך היום ישבתי שם במחבוא. בערב היו מוציאים אותי ואני ישבתי שם וחגגתי וקראתי כל מה שיכולתי החל מכל הסופרים הפולנים וכמובן גם אחרים. רומנים המון, דוסטויבסקי, הכל-הכל.

סיפרו אותי, היו לי כינים בכמות אדירה. פעם ראשונה בחיים שלי שהיו לי שערות קצרות. אכלתי כל יום לשובע, ישנתי בתוך שמיכה גדולה. הפונדקאי דאג לאחותו גם ככה והיה בא ומביא אוכל והיה נשאר ומדבר איתי. אפילו לא פחדתי, ידעתי שאין ממש סכנה ואני הייתי שם הרבה זמן. הייתי שם לפחות חודשיים. הם היו מאוד טובים אלי. התייחסו אלי מאוד יפה. אהבו אותי ואני באיזה שלב התחלתי לשאול אותם אם הם יודעים מה קרה. הם אמרו שיש עוד יהודים בצ'נסטובה ואני החלטתי לחזור לראות את המשפחה שלי. היה לי ברור שהם נשארו, היה לי כל כך ברור, לא היה לי ספק מפני שהם היו צעירים. לא ידעתי באמת מה קורה, ז"א ואז אני זוכרת שהם הלבישו אותי בבגדים חדשים ומטפחת סרוגה בלבן וקשרו לי אותה למותניים. יצאתי בבוקר, נסעתי עם עגלה. אני מנסה לחשוב כמה רחוק זה היה מהעיר, כמה התרחקתי? או שהלכתי במעגלים, אין לי מושג. נסעתי כמה שעות, הגענו בשעות הצהריים המוקדמות מאוד. היה שלג, היה כנראה אמצע החורף, ינואר-פברואר, אני לא יודעת בדיוק והגעתי. מה שנראה לי כל כך מוזר, איך אני חשבתי ושקלתי-עד היום אני לא מבינה. החלטתי ללכת למגרש הטניס מפני ששם אבא שלי עבד אז אולי הוא עובד שמה. באתי למגרש הטניס, עבדו שם יהודים, הוא לא היה ביניהם אבל הם אמרו לי שהם ייקחו אותי חזרה לגטו. אין בעיה, בכניסה לא כל כך סופרים. חזרתי איתם לגטו באותו יום בערב וכמובן שלא היה אף אחד. כל המשפחה "הלכה". הם נספו בטרבלינקה ואפילו היו אנשים שהצליחו לברוח וסיפרו שאבא ואמא הלכו ודווקא רצו להעביר אותו, בטרבלינקה היתה קבוצה גדולה מצ'נסטובה שעבדה אחרי האקציה הגדולה במה שעבדו בטרבלינקה אבל הוא החזיק את הילדה על הידיים והוא הלך יחד אתה וגם אמא.

אז אמרו לי ללכת לאיזו ועדה שכאילו ניהלה את העניינים. אמרו לי ללכת לשיחה ושם הם שלחו אותי לאיזה כתובת ואמרו לי ששם אני אגור. היו שלושה רחובות קטנים, רחוב אחד גרו בו רק בנים, רחוב אחד גרו בו רק בנות ורחוב אחד באמצע גרו משפחות. במיוחד היו משפחות של כל השוטרים היהודים שנשארו. היו קצת משפחות של רופאים. היו משפחות שהתחבאו ויצאו כנראה(?). אז שלחו אותי לאיזה מקום שגרו בו בחורות צעירות ואז התחיל להיות נורא קשה מפני שאני הסתובבתי ולא ידעתי מה לעשות עם עצמי וגם לא היה לי מה לאכול. היה בית תמחוי אז הייתי הולכת לאכול ולפעמים היו מוציאים לעבודה ובאיזשהו שלב לקחו אותי לעבוד במיון. כל הגטו הגדול היה סגור עדיין, לא נכנסו פולנים לתוך הבתים של היהודים שפינו. היו עוברים קבוצות עבודה מדירה לדירה וממיינים את הרכוש שנשאר ואורזים ושולחים כנראה לגרמניה ומפנים לאט לאט את הדירות ואני עבדתי שם כמה זמן אפילו באחד המקומות שעבדתי מצאתי תמונה של אחת הבנות דודות שלי מהחתונה שלה.

אחר כך חליתי בטיפוס וקיבלתי גרדת-משהו שנכנס מתחת לעור ונשרו לי כל השערות והייתי במצב נורא גרוע. לא היתה כל כך רפואה ואז התחברתי לאיזו ילדה ורשאית, ג'ינג'ית אולי שנה יותר גדולה ממני-"שד משחת". הכל היא השיגה. היינו חברות מאוד טובות והיא דאגה לי. אני לא זוכרת את שמה. נורא שאני כל כך לא זוכרת וזה כל כך מציק לי ויש לי הרגשה שאני בכלל לא יודעת מי אני. והבת שלי היתה אומרת: "אמא, את בטוחה שנולדת בתאריך זה וזה...את בכלל לא מתאימה להיות מזל דגים". ובגלל זה באמת ניסיתי להשיג תעודת לידה שלי. היינו חברות טובות, גרנו בכוכים כאלו...היה מצב כל כך גרוע בגטו. אנשים שכבו ברחובות ומתו. אני לא מבינה איך לא מת! זה ממש לא מתקבל על הדעת. כלום לא היה. מה שכן היה, שתמיד חיפשתי אפשרות ללכת לעבוד באיזה מקום. ובאמת היה נורא קשה ואני לא מבינה איך הצלחתי לשרוד. את רוצה שאני אספר לכם שבגטו הקטן היתה למפקד הגסטפו מאהבת יהודייה? שמו היה דֶגְנֶקְרֶט, הוא היה מפקד הגסטפו בצ'נסטחוב ושמה היה הלנקה. בחורה מאוד מאוד יפה ואמרו שהוא אוהב אותה בצורה נואשת והוא היה בא לבקר וכל הגטו ידע וגם אני ידעתי. שמעתי סיפורים. בכל אופן אני שרדתי. זה מופלא בעיני. באמת, היה לי כל כך רע. כל פעם הייתי חולה במשהו אחר. פה היתה לי דלקת ונזלה לי מוגלה מהאזנים. פעמיים טיפוס במשך התקופה בגטו אבל נשארתי. באיזשהו שלב, אספו אותנו. בתוך הגטו מצאתי משפחה, את הבן דוד שהיה אתנו בהתחלה כשברחנו מצ'נסטחוב אבל למען האמת לא היה לנו מי יודע מה קשר. כל אחד דאג לעצמו ואחר כך הסתבר לי שהוא היה במחתרת שהיתה כנראה בגטו. באיזשהו יום הם אספו את כל האנשים ורצו כנראה לשלוח. רצו לעשות אקציה. אני לא זוכרת בדיוק מפני שלא עמדתי בשורות הראשונות ובכלל כשהייתה אקציה אני תמיד הייתי בסוף מפני שלא כל כך אהבו להיות בשורה אחת איתי מפני שכשהשורה עוצרת אז זה לא טוב לכל האנשים שבשורה ואני הייתי נורא קטנה, מאוד רזה, מאוד מוזנחת, בלי שערות אז עמדו שם הרבה שעות ובאיזה שלב מישהו התחיל לירות מהיהודים ואיזה גרמני נפצע נדמה לי או אולי נהרג. ועוד משהו, אני יודעת רק שבסוף כל המהומה הזאת הם לקחו כל בן-אדם עשירי או עשירים ופשוט ירו והרגו. אני לא זוכרת כל כמה אנשים ירו גם בבן דוד שלי. ממש ראיתי לפני העיניים שלי. שמו היה שמוליק ויגוצקי והוא היה איש צעיר, נחמד ויפה.

ואחרי זה, אחרי ההתקוממות הזו, החליטו לקחת אותנו לעבוד בבית חרושת לנשק-האסאג שהיה סמוך לצ'נסטחובה. כשאני התחלתי לעבוד בו, עוד קצת קודם, הייתי הולכת בבוקר לעבודה ואחר כך חוזרת לגטו. בעבודה נתנו ארוחה חמה. אני עבדתי בגן הירק, טיפלתי באווזים, הכל היה בבית החרושת. ביוני 1943, הלכנו בבוקר לעבודה ובערב כשעמדנו לחזור, אמרו לנו: "אתם לא חוזרים". נשארנו שם. גרנו מעל אחד האולמות, היו מדרגות מבחוץ מברזל, הובילו לאולם ששם ישנו הנשים. בערב היו בנות ששרו, היו מזרונים קש על הרצפה. היתה בקבוצה גם בגטו וגם בהסאג ילדה שלמדה איתי בבית הספר (המאולטר) בגטו. קראו לה סבינקה והיא היתה עם אמא. בזמן האקציה הגדולה הן התחבאו אבל מאז שתיהן יצאו מדעתן. הן לא היו... אני הייתי מוזנחת אבל הן לא ידעו...באחד הלילות הגיע חייל גרמני שחיפש משהו, יכול להיות שהוא היה סוטה מין מפני שכשהוא הגיע אלי, אני לא יודעת למה, לא היו לי שערות ואמרתי שאני בכלל ילד. הוא הלך ולקח את סבינקה ואמה איתו. יותר לא ראינו אותם. אחר כך אמרו שהוא היה סוטה.

אחרי תקופה לא ארוכה, בנו לנו צריפים. בכל צריף היו כ-1,000 נשים. משני הצדדים דרגשים בשלוש קומות. באמצע – תנור. המזל הגדול היה למי שגר בקצה הצריף. קיבלתי קומה נמוכה, זה פחות טוב. בפונה "גרה" גב' כהן. היא נמצאת פה בארץ אבל אני מוכרחה להגיד את זה: היא היתה אשה של שוטר אבל היה לה ילד, תינוק שקראו לו דודי. היא התחבאה בזמן האקציה על הגג מאחורי ארובה, היא היתה במצב טוב אבל שמעתי שהיא חזרה לעצמה(?). התינוק היה בן שנה-שנתיים, הוא היה "אבן החן" של הצריף. הוא היה מאוד חמוד. היו שואלים אותו: "דודי, אתה אוהב אותי?", "כן". "אייך אתה אוהב אותי?", "כמו מרק תפוחי אדמה".

מפקד האס. אס. היה שטיגליץ. הוא היה גמד כ-1.40 מ' והיה לו כלב בערך בגובה שלו. הוא ידע שדודי נמצא שם. הוא היה בא, מסתכל על הילד, צובט, צוחק ומשאיר אוכל. זה אחד מפלאי המלחמה. היתה לי חברה בגילי, יש לי חברה, היא עוד ישנה. שהיא היתה שם בהאסאג עם אחותה, יותר מבוגרת היינו חברות כמו שילדות יכולות להיות. הם גרו מעלי אז אני בהתחלה עבדתי בבית החרושת, היו מביאים נשק משומש ביחוד כדורים 20-30 מ"מ של מטוסים והיו מכונות ענק שהיו רוחצות את זה ואחר כך היו מנקים וצובעים ועוד פעם ממלאים באבק שריפה. אנחנו עבדנו שם, קראו לזה "מכבסה" בגרמנית "וושראי". והיינו יושבות שם, היו מגיעים ארגזי עץ ובפנים פח. הינו מעבירות

את הארגזים ולהוציא את התרמילים שהיו בתוך "תרמילי" קרטון. אני לא מבינה מה זה היה אבל קודם היינו צריכות להביא את הארגזים, לפעמים היינו בונות לנו מחבוא מכמה ארגזים, מתחבאות שם ומספרות לעצמינו סיפורים. עבדו שם גם פולניות שהיו לפעמים מביאות ספרים ולפעמים היה ספר אחד מסתובב בין הבנות. אני הייתי "קריינית" גדולה כבר באותה התקופה וגם רניה, החברה שלי. באיזשהו שלב היו אקציות. זה לא היה גן עדן אבל מה שהיה שמח וטוב זה שלא היינו מלוכלכות. התרחצנו במים ובחומרי הניקוי של ה"ושראי". זה לא היה מחנה נורא. זה היה מחנה עבודה אבל היו אקציות. ראש הגסטפו (אולי שמו היה ברנשטטר) היתה לו צלקת בפנים והגמד והם היו עושים אקציות ושולחים אנשים אולי לטרבלינקה אולי לאושוויץ, לכל מיני מקומות וגם כל פעם היו מגיעים אנשים ממחנות אחרים. היה איזה מפעל לא רחוק לאבקת שריפה, משם הגיע משלוח והם היו כולם צהובים-כתומים מהחומרים שהם עבדו בהם, האבק שריפה. לא יודעת כמה נשאר להם לחיות במצב כזה. ואנחנו עבדנו. הסלקציות היו הדבר הנוראי מפני שכפי שאמרת, תמיד דחפו אותי לסוף, לשורה האחרונה. לא דחפו אותי, אני גם לא כעסתי מפני שאני הבנתי, כן. ככה התייחסו אלי נורא יפה, היו שואלים אם אכלתי ואם היו מסדרים בצריך משהו לאכול תמיד נתנו לי ואחר כך עם הזמן הייתי עם החברה שלי ואחותה דאגה לי כל הזמן כמעט כמו לאחותה.

אבל, באיזשהו שלב, כנראה היו פחות אנשים אז לקחו אותי לעבוד בתוך בית החרושת במשמרות. זה הי נורא קשה. הייתי אז בת 12 ועבדתי משמרות יום ולילה ליד מכונות שעבדו במהירות והיה צריך כל הזמן להשגיח אחרת יכול היה לקרות משהו. היתה מכונה שהסתובבה במהירות ועל המכונה היו צריכים להלביש את התרמיל ובפנים הייתה מברשת, המברשת בפנים היתה מנקה את החלודה. הייתה עבודה ממש קשה ושלוש משמרות ואני עבדתי בכל המשמרות, גם ביום וגם בלילה, כמו המבוגרים.

היו שם שתי גרמניות שהיו אחראיות על האולם, הן היו נוראיות. הן היו גבוהות מאוד, רזות. אחת קראנו לה "פטרזיליה" ולשנייה "גזר". בפולנית זה נשמע יותר טוב. הן היו רזות ורעות מאוד, צועקות ומרביצות. היה לי מאוד קשה אבל היינו מקבלים אוכל. לא מי יודע מה אבל סביר, עובדה שיכולנו לחיות ולשרוד.

לאט לאט ראו שהבחורות הצעירות היו להם חברים ואהבות, זאת אומרת, החיים כאילו נמשכו וזו היה לה ידיד ולזו היה חבר והן היו מנסות להיראות יפה וטוב ואפילו פעם או פעמיים הייתה אחת שרוקדת. אבל זה היה בגטו... (?)

אלו היו החיים במחנה. פרט לזה שעבדתי מאוד קשה ושהיה לי מאוד קשה ופרט לזה שהאקציות היו מפחידות-חשבנו שנשרוד.

ואז היו מגיעות פולניות שעבדו אתנו והם היו מספרות שהחזית מתקרבת ושהרוסים בדרך. אנחנו, לא יודעת איך התייחסנו לזה. חיינו-לא ממש מתנו ולא ממש הגענו...הלכנו...ובדצמבר 1944, רגע, עוד לפני זה, אני רוצה לספר שבהתחלה בהתחלה, עוד לפני שעבדתי בבית החרושת ממש, כל פעם היו נותנים לי עבודה אחרת אבל ב"מכבסה" הזו, איפה שהתחבאנו ושתמיד הארגזים האלו נפלו לנו על הרגליים ויש לי עד היום סימנים מפני שהם היו כל כך כבדים, אז גם לקחו אותי לעבוד אצל הגרמנים, היה להם שם בגן הירק עבדתי ואני בן אדם אמיץ, חשבתי שאני אגנוב תפוח אדמה שזה היה כמו שהילד דודי אמר שהיו יכולים לבשל בצריך תפוח אדמה, זה היה השיא. בקיצור, גנבתי תפוח אדמה ותפסו אותי וכל כך הכו אותי! 25 מלקות. ממש זחלתי בחזרה אבל יכול להיות שהיו יכולים גם להרוג אותי. וזה נפל לי, זאת אומרת אני עשיתי את זה בשלומיאליות. זה תיכף נפל לי והם התנפלו עלי וכל כך הרביצו לי. בשביל תפוח אדמה אני הייתי צריכה לעבור את זה. זה קשה נורא להבין עכשיו אבל מצד שני אני מתפלאת על עצמי שהעזתי לעשות את זה.

כשהגענו למחנה הזה אז הרי כל אחד הגיע בבוקר לעבודה, לא שבגטו היה לי מי יודע מה אבל היה איזה בגד להחלפה, אז הם הביאו מהגטו בגדים שאספו כנראה מהגטו הגדול וחילקו לכולם. אני קיבלתי מעיל בצבע כתום מבד אריגה כזו גדולה שכל העיר ידעה של מי היה המעיל. ואני הלכתי את כל התקופה הזו. זה היה צמר באריגה כזו גסה ובסוף הוא היה כל כך משופשף שבמקומות מסוימים נשארה רק הבטנה. וכולם היו אומרים –אה, זה המעיל של יורקה, כל העיר ידעה של מי היה המעיל הכתום המיוחד. לכמה בחורות יש מעיל כתום נועז כזה? וככה עברתי את כל התקופה אפילו בגדים קיבלנו. זה היה מצב סביר. פעם היה איזה סמרטוט אז האחות של החברה שלי גזרה ועשתה איזו

חולצה. הבחורות הפולניות, היו ביניהן די בסדר, היו מביאות חוטים והיו גם מוכרות, למי שהיה כסף. אני אפילו לא חלמתי על זה.... והיו דברים שהן הביאו כמו חוט ומחט וככה עברו חיינו עד סוף 1944 שאז באמת כבר הרוסים מאוד התקרבו. כנראה שבאיזשהו שלב החליטו להעביר אותנו, לא יודעת אם את כל בית החרושת, אני לא חושבת, זה כבר היה מאוחר מדי לדעתי הם החליטו לקחת את האנשים ולהעביר אותם לגרמניה. הם קראו לנו לצאת ל"אפל" (מפקד) וכשאנחנו עומדות במפקד התחילה הפגזה או הפצצה. אני חושבת שזה הפגזה (הם היו ממש קרובים). היתה אזעקה, כולם ברחו גם הגרמנים וגם האסורים. נגמרה ההפגזה, הגרמנים אמרו לצאת אבל חלק גדול מהאנשים לא יצאו מפני שאם זה כבר כל כך קרוב אז אולי אפשר להישאר אבל אני יצאתי (צוחקת) מפני שאמרו לי לצאת אז יצאתי ואני פוגשת אנשים, יש פה אחת שהיא אומרת לי, גם היא יצאה, והגרמני קרא לנו: "בואו, בואו ילדים".... בטוב לב.... אני יצאתי, החברה שלי ואחותה, אחותה החזיקה אותה והיא לא יצאה. כשנפגשנו ב-1951, פה בארץ. פגשתי את החברה שלי ברחוב על יד "נעלי פיל" באלנבי וכאילו שנפרדנו לפני חצי שעה וכשבאתי הביתה לאחותה, אז היא אמרה לי: ומה פתאום ברכת ולמה לא הלכת אחרי?" זה היה המשפט הראשון. בקיצור, אני יצאתי והעמיסו אותנו על רכבות מסע, סוף דצמבר 1944, ולא היה בקרון כלום, לא שירותים, לא דלי, לא חימום ולא שום דבר אבל היו הרבה אנשים מפני שהרבה יצאו ואנחנו התחלנו כביכול לנסוע אבל לא נסענו. כל פעם היינו נוסעים שעה ועומדים חמש שעות על איזה מסילות צדדיות. לא ידענו לאן. בקור של פולניה בדצמבר-ינואר, בכלוך, זוהמה שבכלל אי אפשר לתאר מפני שכמה זמן אנשים יכולים להתאפק, כן? ובציפות בייאוש אפילו אני לא יודעת איך להסביר את זה. אלו אנשים שרובם הכירו אחד את השני וניסו קצת להיות אנושיים אבל זה קשה להיות אנושי במצב כזה. ואנחנו עמדנו שעות ואחר כך שוב פעם נסענו ואחר כך נסענו אחורה ונסענו קדימה ובמשך כל התקופה-אני חושבת שהיינו 8 ימים בדרך- פעם אחת הורידו אותנו וחילקו לנו חתיכת לחם לכל אחד וגם זה אמרו שרק בזכות זה שבתוך בית החרושת היה אחד ה"מאיסטרים", האגדה סיפרה שהוא אמריקאי, (אין לי מושג אם זה נכון), שהוא היה גרמני שחי באמריקה וחזר לתקופת המלחמה להשתתף ואמרו שבגלל שהוא אמריקאי אז הוא טוב. פעם אחת במשך שמונת הימים ירדנו והוא חילק לחם ואמרו שזה בזכותו. בלילה הגענו, באמצע הלילה, היה חושך גמור, השלג היה בערך עד הברכיים, אני לא מגזימה. ואנחנו, הורידו אותנו והתחלנו ללכת ברגל, אני חושבת שאולי חמש שעות. אולי המרחק לא היה כל כך גדול אבל זה מה שזה לקח לנו, זה מה שהצלחנו להתקדם. ואז הגענו לברגן-בלזן. הכניסו אותנו למקלחות באמת. הורידו לנו את השערות, שוב את כל מה שגדל שוב הורידו. יצאנו מהמקלחות עמדה שם קאפו סלובקית וכל מי שעבר היא זרקה לו פריט לבוש. אני קיבלתי שמלת שיפון. לא היה לי כלום מלמטה ולא היה נראה לי שאני אשאר בחיים בשמלת שיפון. ברגן-בלזן זה צפון גרמניה, זה קור אימים. לאט לאט מהטרנספורט שהגיע מצ'נסטחוב, הכניסו אותנו לא לצריפים אלא מבנה בטון ואנחנו ישנו על הרצפה. אני חושבת שבימים הראשונים לקחו אותנו ונתנו לנו להעביר לבנים מפה לשם ומשם לפה אבל למעשה בברגן-בלזן לא עבדו. סתם ישבו וחיכו. היו נותנים פעם ביום מין משהו חם ופרוסת לחם. אנחנו ישבנו שם ולא עשינו כמעט כלום. אוכל פעם ביום, היו מביאים סיר, דוד כזה גדול וכולם היו רצים. בהסאג היה במרק קצת תוכן, גם שם לא נתנו עוף ואוכל מזין אבל נתנו אוכל של מין, אני לא יודעת איך קוראים לזה בעברית, סוג של דלעת, מין כמו צנון שמבשלים אבל כאן, ברגן בלזן גם זה לא היה. הדלי היה כמו מים שרחצו בהם את הכלים. הלחם היה הרבה פעמים מעופש ופרוסה מאוד קטנה. ואני חשבתי כל הזמן שאני בטח אמות מקור מפני שאני לא אצליח להישאר... וגם צריך היה לצאת לשירותים שהיו מין עגול כזה מבטון שישבו סביב סביב. ולא היה בצריף או בבניין איזה מקום להתרחץ. לא היה כלום. היה מזרון מקש וכל אחד קיבל ספל או צלחת ואני חשבתי מה אעשה ואיך אני אשרוד ומישהי אמרה שהיא יכולה להשיג לי שמלה אבל שהיא צריך "לעלות" 6 או 7 מנות של לחם ואני חשבתי שאני מוכרחה לעשות את זה ואספתי את המנות לחם, כל פעם נתתי לה ובסוף קיבלתי שמלה בצבע כחול שאני זוכרת כמו עכשיו עם תפרים גסים ובפנים התפרים היו עבים נורא ומלאי כינים. לא שלא היו לי שלי, היו לי כי גם מהנסיעה ובשלב זה כבר חליתי אבל היתה לי שמלה והיה לי ספל ויכולתי עוד ללכת והייתי יוצאת. מים לא תמיד היו. פעם היו בברזים ופעם לא היו. ובכלל אף אחד לא התייחס. בהתחלה עוד קראו לנו לצאת בבוקר למפקד אבל אחר כך אני חושבת אפילו לא קראו לנו למפקד ולאט לאט כל האנשים שהגיעו מצ'נסטחובה-מתו. אני לא חושבת שנשאר אחד, אולי, בטח נשארו בודדים, אני מגזימה אבל לאט לאט הם מתו. והספל הזה עמד על ידי ולילה אחד, ובלילה הם לא נתנו לצאת מהצריפים אבל היה קר אז אנשים רצו לשירותים. לילה אחד מישהי השתינה לתוך הספל שלי.... אני ישנתי והיא השתינה. בבוקר שפכתי את זה והמשכתי להשתמש בזה מפני שזה היתה האפשרות היחידה שלי לשרוד.

אני הייתי בברגן בלזן בין שלושה לארבעה חודשים. לדעתי הגעתי בתחילת ינואר והשתחררנו ב-15.4. האנגלים שיחררו אותנו. זה היה ככה, בחוץ היה שלג עמוק וגדול. כשעמדנו במפקד, עמדנו ועמדנו ועמדנו, היו שם קאפואים סלובקיות והם היו גרועות כמו הגרמניות אם לא יותר והם היו מרביצות ואחר כך את נכנסת למין אפטיה כזאת שאת בכלל לא... את יודעת שאת לא יכולה לעזור לעצמך. אני חושבת שהמעשה האחרון שאני עשיתי בדעה צלולה זה היה להשיג את השמלה. אני לא יודעת אם השמלה הצילה אותי או לא יכול להיות אבל היתר היה זה, את שוכבת שם, לא יכולת לשכב ביום. הם אמרו לך לצאת. אחר כך השלג התחיל להפשיר ונהיו שלוליות כאלו, זה היה כנראה מקום מאוד נמוך. עכשיו כשאני חושבת על זה בהגיון, היו שלוליות והן נהיו מעופשות עם ירוקת עליהם ולא היו כבר מים בכלל אז אנשים שתו מהשלוליות האלו ובשלב הזה היה לי שוב טיפוס ושוב נשרו לי כל השערות. מה שכבר גדל קצת לאט לאט וכל יום היו מוציאים אנשים מתים מהצריף. אנחנו לא גרנו בצריף אלא במבנה. היינו המון נשים במבנה, לא היו אפילו דרגשים רק על הרצפה. לא שאלו אם יש כבר למשל 30 איש אז לא נכניס. אנשים היו נכנסים והיו מוציאים ובאים ולא חוזרים. זה היה מין תופת כזו שאף אחד לא ניהל אותה ולא ידע מה הולך ומיום ליום זה נעשה יותר ויותר גרוע. ובשלב מסוים, הם הפסיקו אפילו להוציא למפקד. שכבו, היו רק מוזלמנים. לא היה אף אחד שלא היה מוזלמן. כשיצאו (מהצריף), אז הגויות היו בערמות, לא יודעת הפסיקו לשרוף? היו ערמות ערמות של גויות ערומות, כי מאיפה היתה לי השמלה? אני מתארת לעצמי שהורידו ממישהי ומכרו לי. מישהי שעוד היה לה כוח. עכשיו אני שומעת שהיה בברגן-בלזן מחנה של הולנדים. אני לא ראיתי שום דבר. רק ראיתי את הצריפים והמבנה שלנו, את הערמות של הגויות, את השלוליות המעופשות ולאט לאט כבר אי אפשר היה להגיע לשרותים. אני כבר לא יכולתי בכלל ללכת וכמה את יכולה לזחול? זחלתי קצת וזחלתי עוד קצת ועשיתי איפה שהייתי. ושוב פעם זחלתי אם הצלחתי לזחול פנימה, כן הצלחתי מפני שעד הסוף הייתי בתוך המבנה הזה הרי לא הייתה מראה, אני לא יודעת איך נראיתי אבל אני יודעת שאנחנו היינו-זה בכלל לא היה אנשי, זה היה כמו תופת שאף אחד אפילו לא ניסה לנהל אותה. הפסיקו לחלק אוכל. אני חושבת שלפחות שבועיים לא חילקו שום דבר. השבועיים האחרונים לא חילקו אוכל, לא שתיה, לא לחם לא כלום כלום ופשוט כל יום מתו אנשים ומתו אנשים ובכלל אני לא יודעת אם הוציאו (את המתים) אחר כך היה לי ובאמצע היה לי גם טיפוס בהרות וכולם כולם שלשלו. אנשים לא יכלו לקום וללכת. איפה שהם היו שם הם נשארו וזוהמה וסירחון.

אני לא יודעת איך לתאר את זה, זה משהו שלא מגיע לאף אחד, לבהמה, לאף אחד לא מגיע לחיות ככה אפילו לא שעה אחת. ואני שומעת לפעמים שיש אנשים שאומרים שהם ידעו מה נעשה והם ידעו מי בא ומי הולך. אני לא ידעתי שום דבר. אני רק יכולה להגיד שזה היה דבר שאי אפשר לתאר אותו במילים. אני אומרת תמיד שאני הייתי בהסאג זה היה כמו בית הבראה וזה היה בסך הכל מחנה עבודה מאוד קשה שהרבה אנשים לא שרדו אבל שמה זה לא היה, זה היה האדם בתחתית שבתחתית של הקיום. לא של החיים מפני שאלו לא היו חיים ואז אני כבר לא יכולתי בכלל לזוז. גם לזחול לא מפני שלא היה לי כח בכלל. אני שקלתי 17 ק"ג כששחררו אותי. היו לי רגלים של מוזלמן, עצם ועליה קצת עור. היו לי ברכיים נפוחות וגדולות מלאות נוזלים. בצדדים היו לי פצעי לחץ שהעצמות ממש יצאו לי החוצה וזה כנראה מה שהציל אותי מפני שכשהאנגלים נכנסו כנראה שהם היו בהלם שלא יכולים לתאר. אני יודעת שהיו הרבה מחנות נוראים ואשוויץ זה היה משהו אחר. ראשית כל שם נכנסו הרוסים והרוסים מתייחסים לדברים אחרת. האנגלים הם בכל זאת אחרים. הם לא ידעו מה לעשות. הם הביאו אוכל, את האוכל שהם אכלו ואני זוכרת כמו עכשיו, נכנסו אנשים עם אוכל, עם קערות מרק אפונה, עם חתיכות ענקיות של חזיר בפנים. מי שבמצבי אכל את זה-לא שרד אפילו יום אחד. והרבה אנשים מתו אחרי שהם נכנסו, הם פשוט לא היו מוכנים ולא ידעו איך להתמודד. אני לא הגעתי אל האוכל. לא הגעתי אל הסירים, נשארתי. אני שכבתי למחצה מחוסרת הכרה והם התחילו לפנות את המחנה ואותי לפחות אפילו לא פינו. אני מניחה שאולי מפני שהייתי במצב כזה שהם לא חשבו שכדאי לפנות אותי. הם שרפו חלק מהצריפים וכמה צריפים-ביתנים הם ניקו וחיטאו ולשם כך הם העבירו את האנשים שהם החליטו שאין מה להעביר למקום אחר. אני חושבת ככה... ואני שכבתי לפחות עוד שבועיים במחנה בצריף מחוטא שהיו רופאים באים ואחיות והם ראו שאני לא מתכוונת למות (צוחקת...) ואז העבירו אותי לבית חולים בברגן-בלזן בעיר. היה בית חולים של האס. אס. קראו לו "רומד האוס", בית עגול. בית חולים מאוד מפואר, מצויד מאוד טוב, אחיות גרמניות ורופאים אנגליים ושם הביאו אותי ושמה התחילו ממש לטפל בי ומצאו שיש לי שחפת, מים ברכיים, אחרי טיפוס בהרות, אבדתי חלק מהשמיעה שלי באוזן אחת וזהו! הייתי מאושפזת שמה והתחילו לטפל. קיבלתי כנראה פנצלין ועשו לי שיקוף ורשמו אותי והתענינו מי אני

ושאלו מה שמי ואם אני יודעת איך קוראים לי ואני ידעתי. ושמה שכבתי עד שפחות או יותר הבראתי ובאיזשהו שלב באו ושאלו אותי אם אני רוצה לנסוע לשוודיה ואני אמרתי כן. בשוודיה עוד לא הייתי... (צוחקת).

העבירו אותי עם בגדים נקיים, אוברול וברכת בית חולים לקחו אותי לליבק. ושמה היה בנין ענקי ששיכנו אותנו בו. בכל מקום עשו חנו חטוי ודי.די.טי. לא רק לעולי צפון אפריקה ועירק. והשוודים עשו לנו טוש קר וטוש חם ושם היינו כמה שבועות. אני זוכרת שהיה לי אוברול ויום אחד היו חיילים פולנים מהצבא הבריטי והם שמעו ילדים פולנים הם באו ושאלו אותי "ילד, בן כמה אתה?". לא היו לי שערות בכלל אחרי הטיפוס השלישי ואז העבירו אותנו לשוודיה באנייה מפוארת של המלך שהם הפכו אותה לאוניית בית חולים. זה היה בחופשת הקיץ ושיכנו אותנו בערים שונות בבתי ספר. שמה שכבתי עד שהבראתי יותר. שמה פגשתי, על האנייה פגשתי נערה קצת יותר מבוגרת ממני מצ'נסטחובה שהיתה באותו טרנספורט כמוני שהגיעה לברגן בלזן. היא היתה עם אמא שלה. האמא נפטרה בברגן-בלזן והיא הייתה מאוד חולה ואני ישבתי לידה הרבה כי הכרתי אותה ודיברתי אתה וגם בבית חולים בשוודיה היינו באותו מקום והייתי מבקרת אותה והיא נפטרה בשוודיה בנוצ'פינק בבית החולים. היא מופיעה ברשימות של כל האנשים שהגיעו לשוודיה, גם אלו שנפטרו. מהמשלוח שהגיע מצ'נסטחובה לא הרבה אנשים הצליחו לשרוד. היו שם עוד אנשים מהונגריה שהיו ממש יחד אתנו אבל לא היה לי מושג שהיה מחנה משפחות וכו'. זה אני שומעת עכשיו. בשוודיה, אחרי בית החולים שלחו אותי להבראה. השוודים דאגו לנו בצורה שלא תאמן. באמת, הם באו והתנדבו והיו באים לבקר ולא ידעו לדבר אבל בכל זאת רצו לאמץ את הילדים וגם אותי ניסו לאמץ אפילו שתי משפחות. משפחה בנוצ'פינק ואחר כך בבית הבראה עוד משפחה. למשפחה הראשונה היתה בת והם היו מוכנים לאמץ אותי והמשפחה השנייה בכפר הקטן שהייתי בו, הם היו חשוכי ילדים ורצו מאוד לאמץ אותי. אני חושבת, זה מעניין מפני שלא היה לי כזה, היהודות שלי לא הייתה כזו מושרשת או, לא הרגשתי, לא היינו משפחה דתית ואני לא יודעת למה כל כך דבקתי גם ביהדות שלי וגם בשלב, רציתי להיות עם יהודים. לא רציתי ללכת למשפחה הזו. שמרתי איתם על קשר אחרי שעליתי ארצה שנתיים אחרי שעזבתי את שוודיה והגעתי לארץ התכתבתי איתם הרבה זמן. בתקופת הצנע הם שלחו לי חבילות. אני הייתי אצלם כל חג וכל סוף שבוע וגם לקריסמס נסעתי אליהם. אחרי בית הבראה אספו את כל הילדים בגיל ב"ס והכבירו אותנו לבית ספר. בית הספר הראשון היה בכפר שקראו לו סופטה ברון (או משהו דומה) שם היו רק ילדות. היינו שמה תקופה די ארוכה, כמה חודשים עד הקיץ. גרנו בפנימייה. בנין גדול עם הרבה חדרים. למטה חדרי לימוד, למעלה גרנו. כשאני הגעתי כבר לא היה מקום ומעבר לכביש היה בנין קטן עם שני חדרים אז אני גרתי בבנין הקטן. היינו ארבע בנות בכל חדר. היה לנו תנור והיה שרת שהיה בא מוקדם בבוקר ומדליק את התנור לפני שהילדות קמות כדי שאנחנו לא נתקרר. קראו לו גוסטב. באמת טיפלו בנו. לקראת החורף כל אחד קיבל מזוודה עם בגדים. מעיל ושמלה ותחתונים וגרביים וכפפות-הכל. יוצא מן הכלל. בקיץ לקחו אותנו לאיזה אי. בינתיים חלק מהילדים עזבו מפני שהיו ילדות מבוגרות מדי בשביל המסגרת. בינתיים הם כנראה קבעו חוקים מה הגיל ומי ילמד ומי לא ואת הצעירים יותר אספו באי על אחד האגמים. היינו יותר מ-200 ילדים וחילקו אותנו ולקראת תחילת שנת הלימודים שלחו אותנו לפי חלוקה שהם קבעו לבתי ספר שונים. שוב פנימייה, מנהל, מורים ואז גם הגיעו שליחים מהארץ ומורים מבין ילדי שוודיה לשעבר ומבין הניצולים. כל מיני מורים ושמה נשארנו. בשוודיה הייתי שנתיים. ידעתי קצת שוודית מפני שזה היה הקשר עם המשפחה הזו אבל שכחתי הכל. לאט לאט הפסקתי להתכתב. יכול להיות שאני הזנחתי את זה יותר מהם. כן דברתי שוודית שוטפת וכתבתי שוודית. בבי"ס, מכיוון שהיו תלמידים מפולין, הונגריה, צ'כיה, סלובקיה אפילו ילדה אחת מיוון אז דברו גרמנית ולמדנו עברית. מהתחלה התחילו, העתיד היה עליה ארצה ובאמת חלק גדול מאתנו הגיעו לארץ. לפני המלחמה לא ידעתי לכתוב אות אחת בעברית, בקושי דברתי יידיש. לא דיברו בבית על אפשרות לעלות לארץ. אני לא יודעת אם ידעתי או שמעתי או...שאבא שלי הביולוגי, לא זה שגידל אותי-היה רביזיוניסטי. ואם אני חושבת על זה שבתעודת הלידה שלי כתוב: מרים, אז אולי יש בזה משהו מפני שאני נקראת על שם סבא שלי. אני הייתי הראשונה שנולדה אחרי שהוא נפטר. אבא של אמי. שמו היה מרדכי אז בעצם אני מוטק'ה (צוחקת). אבל קוראים לי מרים, אין לי מושג איפה שמעתי את זה.

אפרופו אני רוצה לספר משהו. אני נסעתי בשנת 1988 לפולניה בפעם הראשונה בהרכב מלא עם הבעל והבת וטוב, אני לא אספר, זה היה נורא. חשבת שאסגור מעגלים ולא סגרתי שום דבר רק קרעתי את עצמי לגזרים מפני שאני הגעתי לצ'נסטחוב וכפי שאמרתי גרנו ברחוב הראשי של העיר וכל הרחוב עומד, כולו, הבתים והבית שלידינו מס' 14 משפצים אותו וכך כל אורך הרחוב בית אחד

ושני שהוא כולו הרוס רק ה"פסדה" נשארה. זה הבית שלנו. זה היה כאילו אני לא קיימת, אין מה להראות. חשבתי שאצלם ויש לי חבר שהוא גם מצ'נסטחובה ושהיינו יחד בשוודיה ובצרפת ובקיבוץ והוא אמר: "את תצמי את הבית שלי?" ועניתי לו שבוודאי ובאמת צילמתי, הבאתי לו תמונה של הכניסה לדירה שלהם. לא נכנסתי ואצלי, כאילו שזה לא קיים. כאילו שאני לא קיימת. אז זה היה נורא מתסכל וגם ירד כל הזמן גשם, זה היה כאילו אני לא גמרת כלום, גם חשבתי שאולי אמצא את הפולנים האלו שהחביאו אותי והיו כל כך טובים אלי אבל אני אפילו לא יודעת איפה הייתי. באיזה כפר ואיך קראו להם. ואחרי שחזרתי, ניסית להשיג תעודת לידה שלי וכתבתי דרך משרד החוץ לשגרירות שלנו ובאמת קיבלתי. רק אז נודע לי שאני נולדתי בעיר אחרת. כלומר, כל החיים שלי את חיה ואת אפילו לא יודעת איפה את ומי את. ועכשיו אני מנסה להשיג דרך החברה הגנאלוגית פרסמתי באינטרנט שאני מחפשת את הפולנים אבל לא מצאתי כלום בינתיים.

(סוף קלטת 1, חסר קטע)

...בזמן המלחמה הגרמנים, הגסטפו ישב שם בבניין ובחבל. זה לא רחוק מהלואר, לא רחוק מהעיר לה וור (אולי לה וול) והיינו שמה עד מרץ. הגענו ביולי ובמרץ עליתי ארצה, 1948. ממש לפני פרוץ מלחמת השחרור.

בארץ, בשוודיה המדריך האחרון שלנו היה מקיבוץ אפיקים ואנחנו הלכנו לשם. חלק מאתנו. היו שהתפזרו מפני שלחלק היתה משפחה פה והלכו אליהם אבל חלק גדול הלכו לקיבוץ אפיקים. היינו שם נוער ט'. המשכנו ללמוד חלקית ואז פרצה המלחמה ובעמק הירדן היא פרצה מוקדם אז הכל התהפך. את הילדות פינו, את הילדים, בנים נשאר. אחר כך התגייסנו לנח"ל כקבוצה עם המחזור הראשון של הנח"ל ב-48. שרתתי בנח"ל. 3 חודשים טירונות במחנה 80, לא כמו עכשיו. אפיקים היה הבית שלנו ואפיקים עשו לנו שידוך עם קיבוץ חצרים מפני שמקימי קיבוץ חצרים היו בני הכשרה של הפלמ"ח באפיקים. הם חיפשו השלמה אז אפיקים אמרו שזה יתאים. הייתי נח"ל בחצרים. בינתיים התחתנתי ואף אחד לא אמר את זה לצבא מפני שהיינו קיבוץ ממילא, מה זה משנה. אני התחתנתי בדצמבר 1949 והשתחררתי רק באוגוסט 1950. לא היה זה הכל גם כן מהומה. לא דיווחו. קיבוץ חצרים לא דיווח שאחת החיילות נישאה בינתיים... (צוחקת) התחתנתי בקיבוץ חצרים. בעלי חבר קיבוץ חצרים, ממקימי קיבוץ חצרים (קצת בציניות). הוא נשא את הגדר על גבו ביום כיפור 1946 מבית אשל לחצרים. הוא היה באפיקים בפלמ"ח ובעליית הנוער בגבעת ברנר והוא עלה בשנת 1943 מרומניה. גם כן איזה סיפור. רכבת ילדים שיצאה מבוקרשט והגיעה לחיפה דרך בולגריה, יוון, סוריה, תורכיה, פלאים. בחצרים נשארו עד 1952 והחלטנו לצאת לעצמאות ואז הייתה עזיבה גדולה מאוד. הרבה חברים עזבו.

הגענו לתל אביב, שכרנו חדר אצל משפחת דר בכרם התימנים. משפחה תימנית שהיא היתה אשתו הרביעית והיינו שם שנתיים. הם היו מאוד נחמדים וזה היה הכי זול שאפשר היה להשיג. נדמה לי שזה עלה 60 ל"י לשנה... אחר כך לאט לאט הסתדרנו. התחלנו לעבוד בעבודה מסודרת. אני בכל מיני עבודות מזדמנות כולל רחיצת כלים באיזה בית חרושת אבל ידעתי עברית קרוא וכתוב זה היה יקר המציאות אז באיזשהו שלב עבדתי בבחירות במפא"י אחר כך סידרו לי עבודה בקופת חולים אבל לא כל כך אהבתי את העבודה מפני שלמעשה רצו לסדר לי עבודה ב"הסנה", נראה לי הרבה יותר טוב אבל בלשכת העבודה אמרו שאני כזו "גאונית" (יודעת עברית) אז יותר טוב שאלך לקופת חולים מפני שבזמננו צריכים מישהי ולא רצו לתת לי. אני חושבת שזה היה סתם מפני שבאתי עם פרוטקציה אז עשו לי דווקא. עבדתי בקופת חולים עד שקיבלתי קביעות ואז עזבתי... ואחר כך עבדנו שנינו (התקופה השחורה שלנו) בשב"כ אבל אז קראו לזה ה"שירות". אני עבדתי שם 7 שנים עד שילדתי ב-57. בעלי הפסיק קצת קודם. שלוש שנים גידלתי את הבת ואחר כך הייתי בהתחלה מזכירה של הסמנכ"ל ואחר כך הייתי מנהלת הבניין של עמידר שהוא בנין בן 8 קומות ב"הדר דפנה". אחראית על כל הבניין, כח-אדם, נוהלים ואחזקה ואחר כך עברנו לבאר שבע. בעלי קיבל עבודה בבאר שבע בתור מנהל מפעל. הוא היה לפני זה מנהל בית ספר של ההסתדרות, לפקידים "גינת" ואחר כך הוא קיבל עבודה מאוד טובה לנהל את המפעל "באר שבע טקסטיל". אני עבדתי בעמידר, הייתי סגנית מנהל המחוז ומחליפה שלו. מחוז גדול בנגב. כשעזבנו את באר שבע ב-75, התפטרתי מעמידר. גרנו שנתיים בירושלים ואני חשבתי שירושלים לא כדאי לעבוד, כדאי לטייל אבל בכל זאת קצת עבדתי בתכשיטי "פדני", במכירות בשער יפו. אחר כל חזרנו לכאן. לצערנו הפרנסה בירושלים לא הסתדר. רצינו להישאר. עברנו חזרה לפה. בעלי עבד ב"פקר פלדה" בהתחלה בתפקיד מנהל

מחלקה ואחר כך הוא היה מנהל המפעל בכפר סבא ואני התחלתי לעבוד בתעשייה הצבאית. עבדתי באגף השייוק. ממונה על מנהל וכח אדם עד שפרשתי ב-1993.

שאלה- היתה השפעה של הילדות ומה שאת עברת על הילדה שלך?

כן ולא. היו דברים שמאוד הקפדתי. אף פעם לא הצרתי את צעדיה. אף פעם לא היה הקטע הזה ש"אל תלכי בלילה", "אל תצאי למסע". היא היתה בצופים וכל צעדה שהיתה היא השתתפה ומסע מים לים וכל פסח וסוכות מסעות וכו'. מצד שני, אולי היא קשורה אלינו יותר מידי. אנחנו משפחה מאוד מאוד משפחה חמה והיא החברה הכי טובה שלי. אנחנו מאוד חברות טובות. אנחנו נוסעות לחו"ל ללונדון יחד, לשופינג ותיאטרון ולפני כמה שנים, ראשית כל לפולניה היא נסעה אתנו ללא היסוס. לפני כמה שנים נסענו לסקנדינביה שזה גם היה קצת "שורשים" בגלל שוודיה אז היא הצטרפה בשמחה. לא יודעת, יש לנו יחסים מאוד מאוד טובים אז יכול להיות שבתת ההכרה איך שהוא זה משפיע. היא עורכת דין ולא נשואה, אולי גם זה השפעה. אני לא יודעת אבל לא במודע.

אם לפני כמה שנים היתה תוכנית עם שלמה ארצי ואנשים צעירים שהם דור שני ואני שמעתי שם סיפורים, לא היה אף פעם קטע כזה. שם שלמה ארצי מספר על אמא שלו שאם הם לא היו אוכלים היא היתה אומרת שהיטלר לא גמר אותה אבל הילדים יגמר ואותה...לא היה לנו אף פעם קטעים כאלו. תמיד כשהיא שאלה, היא מאוד התענינה בנושא בלי שאני השפעת עליה ישירות. לשמחתי היא לא נכנסה לזה כמו שאני מכירה, יש כאלו שרואים בזה יעוד והיא חופשית מזה בהחלט.

שאלה-מה את חושבת, הודות למה הצלחת לשרוד?

תראי, קשה להגיד שזה הודות להחלטות נבונות שלי מפני שאני לא מאמינה שבגיל 11 אפשר להחליט החלטות נבונות. אני לא רוצה להגיד מזל מפני ששמעתי היום סיפור פנטסטי ממצרע שהיא הרצה בפני "נערי רפול". הם רצו לעשות ניסיון. הם קנו שני עציצים. באחד טיפלו ובשני לא. אחרי שהאחד נבל והשני גדל מפני שטיפלו בו, הביאו להם את העציצים ושאלו מה יש להם להגיד אז הם אמרו שלעציץ שמת, אין מזל! אז אני לא רוצה להגיד כח אני לא חושבת. במשך כל השנים אני לא חשבתי שאני הולכת למות. אפילו בברגן-בלזן כשבאמת הייתי מוזלמן מושלם, לא חשבתי שאני הולכת למות. תמיד חשבתי, גם עכשיו אני חושבת ש"מחר יש יום חדש". ואולי בגלל זה.

אני רוצה להגיד למה התראיינתי: מפני שזה לא בדיוק קל ויש לי גם קצת רתיעה, אני לא אוהבת שעושים את השואה קרדום לחפור בו וגם לא, זאת אומרת אני חיה עם זה, איך אפשר לא? מגיל 11 אני יתומה אבל מה שמפחיד אותי נורא זה שעכשיו יש אנשים שלא מאמינים! וגם את (המראיינת) סיפרת לי על מקרה כזה והכל כאילו, אני לא אומרת שבגלל שאני מספרת ועוד אנשים מספרים אז לא יקרה אף פעם אבל מה שאני אומרת זה שקורים דברים נוראים-ביאפרה ויוגוסלביה אבל מוכרחים להבין שהשואה זה לא אותו הדבר. זה בגלל מלחמות, זה בגלל סכסוכי דת, זה בגלל שאנשים לא מסתדרים ויצר האדם הוא רע מיסודו אבל, אף פעם לא הוקמה מערכת שלמה, מתוכננת, מתועדת, הרי גם ברוסיה קרו דברים נוראיים אבל שמה כולם יכלן ליפול. גם הרוסים והלטביים, הצ'כים-כולם. פה, הוקמה מערכת נוראית רק בשביל להשמיד את היהודים. זה לא דומה לשום דבר, מה שקרה מאז ולפני זה.

בגלל זה אני רוצה שזה יתועד. אני בטוחה שיש אנשים שקרו להם דברים יותר נוראים ממה שלי אבל זה הסיפור שלי.